

Гарбий Оврўпо халклари адабиётларида Амир Темур хаёти ва фаолиятига багишланган асарлар ниҳоятда кўп, бироқ Соҳибкирон ҳақидаги илк асарлар эсдаликлар тарзида ёзилган бўлиб, улар Амир Темур замондошлари каламига мансубдир. Шулардан бири Эрондаги Султония шаҳрининг архиепископи Жан(Иоанн)нинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар» (Memoires sur Tamerlan et sa cour) асаридир.

Гарбий Оврўпо халклари адабиётларида Амир Темур хаёти ва фаолиятига багишланган асарлар ниҳоятда кўп, бироқ Соҳибкирон ҳақидаги илк асарлар эсдаликлар тарзида ёзилган бўлиб, улар Амир Темур замондошлари каламига мансубдир. Шулардан бири Эрондаги Султония шаҳрининг архиепископи Жан(Иоанн)нинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар» (Memoires sur Tamerlan et sa cour) асаридир.

1403 йил май ойининг бошида Парижда бир рухоний пайдо бўлиб, ўзини Амир Темурнинг элчиси деб таништиради. Чиндан ҳам у зарҳал харфлар билан битилиб, Амир Темурнинг мўъжазгина муҳри босилган мактубини Франция кироли Карл VIга топширади. Мактубни топширган Султония архиепископи кирол саройида Карл VI ва Франциянинг Берри, Бургундия, Орлеан, Бурбон ва Британия герсоглари ҳамда бошқа аъёнлар ҳузурида нутқ сўзлаб, ташрифининг икки сабабини айтади: биринчиси, Амир Темурнинг Боязид устидан қозонган галабасини маълум қилиш; иккинчиси — Амир Темур билан Карл VI ўртасида доимий дипломатик алоқалар ўрнатиш.

Жан Рим папаси Бонифатсий IX томонидан 1398 йил 23 августда Султония шаҳрининг архиепископи этиб тайинланган (Жеан Ричард, Ла папауте эт лес миссионс д'Ориент ау Моен Аге (ХИИИе — ХVe сиеклес). Эколе франкаисе де Роме, 1977, pp. 181 — 182; Ла роуте де Самарканд ау темпс де Тамерлан пар Руй Гонзалез де Клавижо. Импримерие Натионале, Парис, 1990, p. 51).

Жаннинг айнан ўша йиллари Султонияда хизмат қилганлигини таникли француз шарқшунос олимлари Силвестр де Саси (Мемоире сур уне корреспандансе инедите де Тамерлан авек Чарлес VI. Мемоирес де Академие дес инскрипционс эт беллес-леттрес. Парис, 1822) ва Х.Моранвиле (Мемоире сур Тамерлан эт са коур пар ун доминикаин, эн 1403. Эхтраит де ла Библиотхекуе де л'Эколе дес чартес. Парис, 1894) ҳам тасдиқлайдилар.

Архиепископ Жан Франция кироли Карл VI топширигига биноан ўзининг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»ини ёзади. Асар 23 қисм(боб)дан иборат. Унда Соҳибкирон Мовароуннаҳр тахтига чиққан пайтдан 1402 йил август ойигача бўлиб ўтган асосий воқеа ва ходисалар тилга олинади.

«Хотиралар» билан илк бора танишган кишида у афсоналар ва ҳақиқат омўхтасидан иборат асар, деган таассурот тугилиши табиий. Ҳақиқатан ҳам муаллиф Амир Темур хаёти ва фаолияти билан боғлиқ бизга маълум ва номаълум афсона-ривоятлардан кенг фойдаланган. Масалан, Амир Темурнинг амир Хусайн элчилари олдида ишлатган хийласи (И боб) ва Соҳибкирон билан Эдигни(Идику) ўртасидаги муносабат (ХВИИ боб)

хакидаги хикоятлар шулар жумласидандир. Бирок, «Хотиралар»да бошка манбаларда мавжуд аник тарихий маълумотлар ҳам кўп.

Архиепископ Жаннинг «Хотиралар»и Сохибкирон билан Самаркандда учрашган овруполик бошка бир элчи — Руи Гонсалес де Клавихонинг «Кундаликлар»и каби Амир Темур шахси, унинг хаёти ва фаолиятига доир бебахо хужжат хисобланади. «Амир Темур ва унинг саройи хакида хотиралар» таржимасида муаллиф услубини саклашга интилдик. Кавс ичидаги изохлар таржимонники.

Асар ўзбек тилида илк бора айрим кискартиришлар билан эълон қилинмоқда.

I. Темурбейнинг тахтга чиқиши

Бу ҳукмдорнинг кўли дастлаб унчалик узун бўлмаган ва уни кўпчилик танимаган, унинг кўл остида ўзининг оиласига ўхшаш оилалардан чиққан атиги ўн чоғли маслакдоши бўлган. Бирок у ёшлигиданок ўз ақл-заковати, уддабуронлиги ила бойлик орттира борди, истехком ва амлоқларни эгаллаб, маслакдошлари сонини ниҳоятда кўпайтирди ва кундан-кунга кучайиб борди.

Ўзининг ишларидан Буюк Мўғулистон императори(амир Казогон)нинг газаби кайнаб турганини сезган Темурбей тўппа-тўғри Хитой императорининг хузурига борди. У камарли насронийлар (мароний) мазхабидан бўлиб, мўғул императорининг ракиби ва душмани эди. Темурбей шу насроний император хузурида кўп ҳаракат қилиб, ундан қудратли бир кўшинни ёрдамга олди; шу кўшин билан у зикр этилган Мўғулистон императорининг катта ерларини қўлга киритди, хусусан, у Семерканд(Самарканд) шаҳрини эгаллади. Шаҳар Шарқда жойлашган бўлиб, Мўғулистон императорига қарарди. Шундан сўнг у (Амир Темур) насроний императорнинг лашкарига кетиш учун рухсат берди.

Темурбей томонидан таҳқирланган ва ҳақоратланган мўғуллар императори (юкорида архиепископ амир Казогон хакида сўз юритса, бу ўринда ва ундан кейин амир Хусайн хакида сўз юритади) ўз ракибига қарши қурашиш учун жуда катта кўшин тўплади ва унинг хузурига элчилар йўллади. Элчилар унга (Амир Темурга) ё жанг майдонига чиқиш ёхуд Мўғулистон императорига сўзсиз итоат этишни айтишлари лозим эди; агар у (Амир Темур) унга итоат этса, катта ҳоким қилиб тайинланиши ваъда этилганди.

Хузурига келган элчиларни кўрган Темурбей зўр хийла ишлатиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Зеро, у зикр этилган императорнинг қудратини яхши биларди. Шу боис ракиби ва унинг элчиларини гафлатда қолдиришни ўйлай бошлади. Яхшилаб фикрини жамлаб олгач, янги сўйилган молнинг конини келтиришларини буюрди ва уни ютиб олди. Сўнгра элчиларнинг не мақсадда келганини билиш учун уларни тезгина ўз хузурига қорлади. Элчилар хузурига қирган чоғ унга (Амир Темурга) шошилиш равишида тоғора қелтирдилар ва у элчилар олдида ютган конини қайт қила бошлади; улар (элчилар) бу қонни унинг (Амир Темурнинг) қони деб ўйладилар. Бу билан у элчиларга ўз тақдирдан қочиб қутула олмаслиги ва дардига ҳеч қандай даво йўқлигини, яъни тез орада ўлажаклигини билдирди. Шундан сўнг элчилар бемалол қайтиб қетдилар. Чунки улар Темурбейнинг «ўлаётгани»ни ўз кўзлари билан кўрган эдилар.

Бундан хабар топган император кўп шодланди ва лашкарларига ижозат бериб, кичик бир аскарлар гурухи ва хотинлари ҳамда фарзандлари билан хурсандчиликка берилди. Элчилар кайтиб кетганига ишонч хосил қилган Темурбей сакраб тўшагидан турди ва бутун кўшини билан зикр этилган императорнинг кетига тушди; Темурбей уни хотинлари ва фарзандлари ҳамда кичик бир аъёнлар гурухи билан айш-ишрат қилиб турган чогида учратди. Темурбей қиличини кўтарди ва императорни махв этди, унга қариндош бўлган хотинини ўзига хотин қилиб олди, ўз ўғилларига императорнинг қизларини олиб берди ва унинг эркак зотидан бўлган яқинларининг ҳаммасини ўлдирди; фақат биттасидан ташқари, уни ўз ёнида олиб қолди, исми Солтамакуш (Суюргатмиш) эди. Темурбей унинг номидан ҳукмронлик қилди ва шу йўл билан у бутун Трансоксания империясини қўлга киритди. Бу воқеалар рўй берганида у қирқ ёшда ёхуд сал каттарок эди. Шундан сўнг у Шарқдаги кўп вилоятларни қўлга киритдики, жумладан, уларнинг бири Сименана (Симнон) деб аталарди, бу хусусда кейинроқ сўз юритилади.

II. Темурбей исмининг талқини хусусида

Бу императорнинг исми Темурбей эди; бу исм қуйидагича талқин қилинади ва изоҳланади: Темурбей атоқли отдир ва «темир» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «фер» (французча «темир») маъносини билдиради ва «бей» сўзи «ҳукмдор» маъносига тенг бўлиб, «темир ҳукмдор» деган маънони англатади. Бошқалар уни «Тамурлан» деб аташади, бу сўз ҳам «темир»дан келиб чиққан бўлиб, французчасига «Темур оксок» деган маънони билдиради. «Оксок» унинг лақаби эди.

Бу татарча ва форсча талқинлардир. Эронда уни «миритабам», яъни «ҳукмдор» деб ҳам, «калон», яъни «буюк ҳукмдор» деб ҳам аташади.

III. Темурбейнинг унвони хусусида

«Темур Геракан сосмус» («Темур Қўрагон сўзимиз») ибораси Темур «императорнинг ўғли» ёки «куёви» деган маънони билдиради ва «сосмус» — «бизнинг қатъий сўзимиз» деганидир. У ўзини на қирол, на император ва на бошқа ном билан атади; қачон сўзласа ва амр этса, император номидан сўзлайди ва амр этади, унга ҳурмат кўрсатиб, йилига бир марта уни бориб қўради; бу ҳурматдан сўнг у ўша император хақида гапириб, унга ўз саройида иззат кўрсатаётганини айтади. Бирок, Темурбей барча ишни императорнинг муҳрисиз амалга оширади.

IV. Унинг ирки хусусида

У келиб чикиши бўйича шарклик барлослардан бўлиб, уларнинг миллати ёкате (чигатой) деб аталади. Баъзилар фикрича, шу томонларда бизнинг Иисус Христосга тенг келадиган уч кирол ўтган экан. Бу ўлкага Хиндистон томонидаги Персиядан кейин келадиган Корасан (Хуросон) вилояти, Медиа (Озарбойжон) вилояти ва бошқа вилоятлар киради. Бу ўлка таркибига кирувчи яна бир шаҳар, бу — Темурбейнинг шаҳри Семерканддан жуда йироқда, юз кунлик масофада, Жиён дарёсидан нарида — Персияда жойлашган Сузис (Суза) шаҳридир.

V. Ўгилларининг насл-насаби ва исмлари хусусида

Темурбейнинг кўп ўгиллари бўлган ва hozir улардан атиги иккитаси хаёт, уларнинг каттасини Миранза(Мироншоҳ) деб аташади ва унинг ёши кирк ёки ундан бир оз катта; энг кичиги Сонхарни(Шохрух) деб аталади ва унинг ёши йигирма икки атрофида. Биринчисининг исми куйидагича талкин килинади: мир – жаноб ва за — кирол, яъни «жаноби кирол». Иккинчисининг исми француз тилида «киролнинг юзи» маъносида. Тўнгич ўгил барваста, хушмуомала, хурфикр ва отасининг саройида хамма уни хурмат килади. У насронийлар ва франкларни, яъни барча лотинларни (овруполикларни) жуда яхши кўради; у бамисоли иккинчи Александр(Македонялик Александр). Унинг тўрт хотини ва тўрт ўгли бор: хотинларининг энг суюклиси император авлодидан ва Конзада (Хонзода) деб аталади. Ўгилларининг лашкарлари катта, яъни 20-30 минг кишидан иборат ва саройлари хам катта. Айникса, Абасимеза (Мирзо Абубакр) исмли тўнгич ўглининг лашкари жуда катта; бу исм «Худонинг мархамати ила тугилган», деб талкин килинади. Бу ўгил курул ишлатишга жуда мохир. Тўрт ўгилнинг яна бирининг исми Омариза (Умар Мирзо) бўлиб, у Темурбейнинг лейтенанти: унинг саройида мулозимлар кўп, кўл остида катта ўлка бор.

VI. Жиянлари ва набираларининг сони хусусида

Темурбейнинг олтмиш-этмиш чоғли ёхуд ундан зиёд жияну набиралари бор. Уларнинг энг биринчиси катта акасининг ўгли бўлиб, она томонидан император авлодидан ва катта амлокка эга; иккинчисининг кўп ўлкаларда ўзига маслакдош ва содик вассаллари бор; унинг исми Мамузатаин(Мирзо Султон Хусайн)дир.

VII. Темурбейнинг хотинлари хусусида

Темурбейнинг тўрт конуний хотини ва кўплаб канизаклари бор. Катта хотини император оиласидан бўлиб, Карон (Сароймулкхоним) деб аталади ва доим аёллар доирасида фарогат топади; эркакларни асло ёктирмайди. У соглиги ёмонлиги туфайли хар куни даволаниш учун минг дукат (тилла) сарфлайди, доимо хотинлар курсовида юради.

VIII. Темурбей хукмронлигининг бошланиши

Ёшлигида у хам ўз тенгқурларига ўхшаш йигит эди, аммо ақл-заковати, зукколиги билан ажралиб турарди ва доимо мард йигитлар курсовида юрарди. У доимо худони олқишлаб юради ва нима қилса барисини худо учун, унинг хохиши билан қилади; ўзининг айтишича, у бир бечора аёлнинг ўгли, қучсиз ва камбагал йигит бўлган, у нимага эришган бўлса, худонинг мархамати ила эришган, вақти келиб буларнинг хаммасини худога қайтаради. Яна унинг айтишича, барча рўй берадиган нарсани худо унга олдиндан башорат қилади.

Хозир у жуда катта ва қудратли хукмдор. Зеро шу пайтгача Шарқда ҳеч ким унга тенг келадиган бирорта инсонни кўрган хам, учратган хам эмас. Айниқса, у Семерканд шаҳрини ва Трансоксания империясини қўлга киритганидан кейин шундай қудратга эга бўлди. Зотан, у (империя) Шарққа томон шунча катта маконни эгаллаганки, унинг бир сарҳадидан иккинчисига етиш учун тинмай ярим йил йўл босиш керак. У кўплаб вилоятлар, шаҳарлар, кўрғонлар, амлоқларни қўлга киритди ва тобе этди. Жумладан, у Хиндистондаги Дилли (Дехли) деган шаҳарни ишғол қилди ва қиролини бўйсундириб, шундан сўнг Гарбга томон юрди хамда Константинополгача бўлган барча ўлкаларни эгаллади.

IX. Темурбей хукмронлигидаги вилоятлар ва ўлкалар хусусида

Темурбей қўл остидаги Хиндистондан Туркиягача бўлган худудни бир одам пиёда нақ бир йилда, отда эса тўққиз ойда босиб ўтади. Унинг салтанати таркибига, жумладан, қуйидаги ўлкалар қиради: Дилли — йирик шаҳар; Сименана — вилоят; Маластан (Бадахшон) — вилоят; қимматбаҳо тошлар ўлкаси; Феринус (Кимехредган) хинд зирворлари шу ердан келади ва Сиён (Сайхун) дарёси орқали бошқа ўлкаларга олиб ўтилади; Органун, бу вилоят Персияда Корасмо (Хоразм) деб аталади; Чин-Мочин (Хитой) — шифобахш ўсимликлар ўсадиган вилоятлар, у ерларда ясалган чиройли буюмларни Генуяга олиб кетишади, яхши сакланади, айтишларича, бир буюмни қирқ

йилда яшашар экан; Бокара (Бухоро) — аъло сифатли олтини билан машхур вилоят; Коросан (Хуросон) — ўттизта шаҳарли вилоят; Медиа (Озарбойжон) — жуда катта вилоят; Спахан (Исфаҳон) — вилоят; Сирас (Шероз) — вилоят; Шилан (Гилон) — шаҳар ва вилоят, Каспий ёхуд Бачин денгизи яқинида; Аран — жуда катта вилоят; Порт Ферре — жуда катта вилоят ва А

лександр денгизни Кавкази деб аталган тоққача казиб олиб борган шаҳар, бу тоғда турфа тилли халқлар яшайди; Жоржия (Грузия) — қироллик ва жуда катта вилоят; Буюк Армения, у ерда Нух пайгамбарнинг ёйи жойлашган тоғ бор; Курдистон — жуда катта вилоят; Калдея (Ироқи Араб) — вилоят; Астрия (Ассирия) — вилоят; Рум — вилоят; Туркия — вилоят.

Бундан ташқари, кўплаб вилоятлар ва шаҳарлар Темурбей салтанати тарқибига қиради, уларнинг сони юз мингта, сўзимизни қисқароқ қилиш мақсадида номларини келтирмаймиз.

X. Темурбейнинг маҳорати ва қудрати хусусида

Қисқача айтганда, Темурбей жанггоҳларда барчани, жумладан, кўплаб қироллар ва шахзодаларни енгди, на бирор шаҳар ва на бирор истехком унга дош бера олган; у сон-саноксиз шаҳарлару қўргонларни забт этди, ҳисобсиз халқларни ўзига тобе қилди; саноксиз муҳорабаларда зафар қозонди ва мана ҳозир ҳам у Буюк Туркни (Боязид Йилдирымни) махв этди — Туркия униқи бўлди, кўплаб қироллар ва шахзодалар, катта ҳокимлар унинг тарафида.

XI. Темурбейнинг буюқлиги ва лашқарларининг сони хусусида

Бу хусусда ҳар хил гаплар юради, бироқ унинг лашқарлари сони қанчалигини ҳеч қиманик билмайди: айримларнинг айтишича, унинг қўшини ўн юз минг (миллион) аскардан ва қамида саккиз юз минг отдан иборат; туялар ва бошқа жониворларнинг эса асло ҳисоби йўқ. Унинг яна қирқ жанговар фили бор, аскарлар уларнинг устида ўтириб жанг қиладилар; қуролланган суворий шахзодалар ва мард навқарлар у билан бирга юрадилар; улар енгил қуролланган ва ортиқча аслаҳалари йўқ, шамширлари ва қамонларига ишонадилар ва, хусусан, унга ўттиз олти йилдан бери ҳамроҳлик қилиб қелаётган одамлари шаҳарларга қирмайдилар, очик далада тунайдилар.

XII. Темурбейнинг бойликлари хусусида

Унинг бойликларининг сон-саногии ва микдорини ҳеч ким билмайди... Кимматбаҳо нарсаларга келганда эса, айтишадикки,— мен бунга ишонаман,— бирорта ҳам ҳукмдор, у канчалар буюк ва кудратли бўлмасин, у қадар кўп бойлик тўплай олмаган. Яна у ўз кўл остидаги барча вилоятлардаги ерости бойликларини ҳам қидириб топдириб, уларга эга бўлди; айтишларича, ўтган йили (1401 йил) у оғирлиги юз ўн етти се (се — тахминан бир мискол) келадиган бир жавохир топганки, олти се бир унсияга тенгдир.

Сўнгра, Бағдод шаҳри олингач, у Евфрат (Фрот) дарёсига гарк бўлган бир кемани топди, кемага Персия қиролларининг барча бойликлари ортилган эди. Ҳазинадан соф ва нафис олтин дарахт чикди, унда турфа рангли ва турфа хил кимматбаҳо тошлар, сон-саноксиз марваридлар бўлиб, бунчалик катта аҳамиятга ва кимматга эга бўлган ёхуд улардан яхшироқ марваридларни ҳеч ким кўрган эмасди. Темурбей бу нарсаларнинг ҳаммасини Семеркандга жўнатди, у ерда унинг ўн саккизта улкан саройи бўлиб, уларнинг барчаси бойликларга шу қадар тўлаки, ҳеч бир инсон уларнинг таърифини қилиб адо эта олмайди.

XIII. Темурбейнинг очиккўнгиллиги ва шафқатсизлиги хусусида

У шароб ичганида меҳрибон ва очиккўнгил бўлиб қолади; бироқ бундай ҳолат жуда кам бўлади, яъни у жуда кам шароб ичади. Алқисса, у газаб отига минмаган пайтларида адолат юритади: адолатининг шиори учун ўз тамғасига форс тилида «адолат» сўзини икки марта («Рости — русти») ёздирган. У ўз дўстлари ва элчиларга, айниқса, узок ўлкалардан келган элчиларга етарлича очиккўнгиллик қилади; бошқаларга нисбатан, яъни ўзига қарши бирор иш қилган ёки амрига қарши борганларга нисбатан у ўта шафқатсиз; уни айбдорларнинг на туриш-турмуши, на насл-насаби ва на дини-иймони қизиқтиради.

XIV. Темурбейнинг ҳаёти ва унинг халқи хусусида

Темурбейнинг турмуш тарзи ва халқи ҳақида шундай дейиш мумкин: у ҳар доим очик далада ҳарир шоҳи чодир остида умр ўтказади; зеро, унинг халқи шунчалик кўпки, уларнинг барчаси шаҳарда яшай олмайди. Бироқ уларга зарур барча нарсалар худди шаҳарлардагидек бу ерга олиб келинади, сотилади ва харид қилинади; бу ерга узок ўлкалардан озик-овқат маҳсулотларини олиб келувчи савдогарлар жуда кўп, бу ерда паррандалар, бошқа турфа хил маҳсулотлар ва ҳатто қуллар ҳам сотилади. Темурбейнинг одамлари жуда кимматбаҳо нафис шоҳи матолар ва ҳарир жун матолардан қийим қиядилар. Улуглари эса, Константинопол императори қаби бош қийим

киядилар, мартабалари канчалар баланд бўлса-да, бош кийимларига кимматбахо тошлар кадамайдилар ва айримлари туркларга ўхшаб думалок кокилез киядилар.

Темурбейнинг фукарolari саранжом-саришта одамлар, улар ерда – стол ва курсисиз овкатланишади. Бу ерларда гўшт ва гуруч сероб, улар мутлако нон ейишмайди, улар нонни ёктиришмайди, бироқ ажнабийлар тўйгунларича нон ейишлари мумкин, зеро, ҳар кадамда нон мўл.

Унинг саройида шароб ичиш таъкикланган, насронийлар эса, ичишлари мумкин, у ҳам бўлса, фақат кечки овкат олдида, овкатдан сўнг сув ва кимиз ичилади, бир кимизки, шаробдан кам кайф бермайди. Уларнинг донли экинлардан тайёрланадиган яна бошқа бир ичимлиги бўлиб, унинг (бўзанинг) ранги сутдек оппок ва шаробдек кайф беради.

Унинг саройида номуссиз аёлларнинг яшаши таъкикланган, ҳар кимнинг ўз хотини ва мол-мулки бор. Аёллар эркаклар каби мохир чавандоздирлар, улар яхши кийиниб оладилар, отда юрганларида фақат бурунлари ва кўзлари очик бўлади. Одамларнинг юзлари кенг ва осиеликларга хос, ҳамма катори яшаши ва улар саратсинлар (мусулмон сунналар) мазхабидандирлар.

Темурбей зиёфатларда тилла, кумуш идишларда овкат ейди ва ўз олдидаги гўштни вассаллари, шахзодалар, зодагонлар, элчилар билан баҳам кўради; ҳамма ерда ўтириб овкатланади. Агар ўзи чақирмаса, унинг ёнига боришга ҳеч ким журъат эта олмайди. Унинг ўгиллари ва беклари ҳам русхсатсиз унинг ёнига бориб ўтирмайдилар.

XV. Темурбейнинг ўз асирларига муносабати хусусида

Агар у бирор ўлкани забт этишни ихтиёр этса, қора рангли тугини кўтаради ва унинг аскарлари ўша ўлкани забт этишга отланадилар, эгалланган ўлкалардан турли хирож ва бойликлар йигилади. Шунинг унутмаслик керакки, улар насронийларга ҳам, мусулмонларга ҳам бирдек муносабатда бўладилар.

XVI. Темурбейнинг мухораба ҳақидаги фармонлари хусусида

У фармон бериши у ёқда турсин, имо қилиши биланок ҳар ким нима қилиш зарурлигини яхши билади. У ўз кўшинини мингликларга, юзликларга ва ўнликларга бўлган; унинг амрига итоат этмаганларнинг боши кетади.

У кўшинда катъий тартиб ўрнатган: кимда-ким жангда олд томонидан жарохатланса, унга катта эҳтиром кўрсатилади; жангда орқасидан жарохатланган кимса эса жазоланади. У жасур ва мардларни кўп иззатлайди, уларга катта тухфалар килади.

У ўзидан кучли ганимларга қарши жангга кириш олдида лашкарларини шу қадар пухта жойлаштирадики, ҳеч нарса назаридан четда қолмайди; сўнг у ганими ўз хушёрлигини бой беришини пойлайди ва шу захотиёқ унинг устига қутилмаганда зарба бериб,

истехкомларини вайрон қилади. У қисқа муддатда узок йўлни босиб ўта олади, пухта изланишлар ва доно фармонлар ила ўз лашкарларини катта талофатлардан саклайди. Мухтасар қилиб айтганда, у шу пайтгача барча мухорабаларда зафар қучган, ҳеч қим унга қаршилик кўрсата олмаган.

Темурбей Туркия ва Арманистон ўртасида жойлашган Туркка (Йилдирим Боязид) қарашли катта шаҳар Сабастр(Сивос)га борганида ҳам худди шундай бўлган. У мазкур шаҳар қаршисида ўн бир кун турди, шундан беш қуни ичида қалъа деворлари ёнида шундай бир минора қурдирдики, ундан бутун шаҳар яққол кўришиб турарди. У қон тўқмасликка сўз берганидан кейин шаҳарликлар таслим бўлдилар...

Ундан сўнг Темурбей жуда катта дарё бўлган Евфрат (Фрот) дарёси бўйига борди; у ерда беш кун ичида зарур кема ва қайиқлар ясаптириб, икки ярим кун ичида бир ярим миллион кишидан ортиқроқ лашқарини дарёнинг нариги қирғоғига ўтказди. Дарёдан ўтиб, у баланд тоғ устида жойлашган Халаб шаҳри деворлари ёнига етиб борди ва шаҳар ичкарасида султоннинг қучли қўшини жойлашганидан хабар тоғга, қалъани каттиқ қурашсиз қўлга қирита олмаслиғига қўзи етди. Шу алфозда Темурбей уч кун шаҳар қаршисида туриб қолди ва тўртинчи қуни лашқарининг катта бир қисмини олиб Халабдан икки ле (чақирим) узокликдаги баланд тоғ ортига ўтди ва ўғлини 30 минг аскар билан шаҳар қаршисида қолдириб, агар султон қучлари унга ҳужум қилса, бир оз жанг қилиб, сўнгра чекинишни буюрди. Ўғли ҳам уч кун давомида отаси айтганича иш тутди: султон қўшинлари унга қарши жанг бошласа, у бир оз қурашган бўлар ва сўнгра чекинади; тўртинчи қуни ўртада катта жанг бўлди ва ўғил одатдагида н узокроққа чекинди, султон лашқарлари уни шунчалик узокқа қувлаб бордиларки, тоғнинг ортида бекиниб турган Темурбей фурсатдан фойдаланиб қаним қўшини билан шаҳар деворлари ўртасидаги жойни эгаллади ва султоннинг ўн тўрт минг аскарини ўлдирди, сўнг шаҳарни эгаллади.

Темурбей бу ердан Дамашкка йўл солиб, шаҳарни қамалга олди ва у ерда ўн бир кун турди; шаҳар деворларининг остига қўп миқдорда портловчи моддалар қўйдиртирди, буни қўриб узок қаршилик кўрсата олмасликларига қўзлари етган шаҳарликлар таслим бўлдилар. Темурбей билан бирга бўлган савдогарларнинг айтишича, у ўз юртига саккиз юзта туяда тилла ва қумуш, қимматбаҳо тошлар ва бошқа нафис безак буюмлари жўнатди.

Дамашқдан у Эрондаги буюқ халифа(Ахмад Жалойир)нинг Бодаш (Бағдод) деган ўлкасига йўл олди ва Бодаш шаҳри қаршисида тўхтаб, у ерда қирқ кун қолиб кетди: зеро, шаҳар деворларини айланиб чиқиш учунгина икки кечаю икки кундуз керак бўлади. Шаҳарликлар қайсарлик қилдилар, лекин уларнинг қайсарликларини сандирдилар: Темурбей шаҳарни қуч ишлатиб қўлга қиритди ва бу ерда беадад бойликларни қўлга қиритиб, ватанига жўнатди.

XVII. Эдигни исми императорнинг Темурбейга қилган хиёлати хусусида

Темурбей, чамаси, бундан икки йил бурун Мўғулистоннинг Эдигни (Идику барлос) исми императорига ўз элчиларини йўллаганди. Оқ мўғулларнинг мазкур ҳукмдорининг бош

шахри Соркате (Судак) Кафа(Одесса)дан 18 чакирим нарида жойлашган бўлиб, унинг лашкари юз эллик минг суворийдан иборат эди. Элчилар ўша хукмдорнинг кизини Темурбейнинг ўгли учун сўрашди, хукмдор рози бўлди; бироқ у уэр сўраб, кизини Темурбейдек кудратли хукмдорнинг ўглига узатиш учун зарур такинчоклар ва сармоеси камлигини бахона килди ҳамда элчилардан ўз хукмдорларидан келинни ясатиш учун керакли зеб-зийнат буюмлари юборишини ва унинг (келиннинг) истикболига саройидаги энг нуфузли кишиларни жўнатишини илтимос килишларини сўради. Элчилар унинг илтимосини Темурбейга етказдилар. Элчиларнинг хисоботини эшитиб Темурбей багоят шод бўлди, шу захотиёк тилла, кумуш, жавохир ва кимматбахо шохи матолар ортилган йигирма беш туя, саройидаги энг юкори лавозимдаги саккиз баронни (аъённи) Кипчокка жўнатди.

Карвон Эдигнининг хузурига етиб боргач, у тилла, кумуш, жавохирлар ва бошка молларни кабул килди, аъёнларни эса банди килиб, пулларини тортиб олди, аммо Темурбейга кизини жўнатмади. Темурбей дунёда хеч ким мени бу кадар алдамаган, деб шунчалар изтироб чекдики, хеч ким бу холга тушган эмас; у умрида бунчалик куюнмаганини айтиб, бунинг учун ўч олмагунча тинчимаслигини билдирди.

Темурбей хозиргача амалга оширган ишларидан кўпрок иш килиши мумкин эди, бироқ у ўзидан ҳам катта хукмдор бошкараётган Форс(Эрон)дан йироклашиб кетишга журъат эта олмаяпти. Бу хукмдорнинг кудрати унинг кудратидан бир ярим-икки баравар кўп бўлиб, исми Тамирасак (бу ерда архиепископ кимни назарда тутаётганини била олмадик), Маласан хукмдоридир. Бу ерда ахвол шу даражага бориб етганки, Темурбей расман у ўлканинг ҳам хукмдори хисобланса-да, асл хўжайини Тамирасакдир. Баъзиларнинг айтишига караганда, агар ул иккиси бир бўлсалар, бутун ер юзини забт этишга кучлари етар эмиш.

XVIII. Темурбей Буюк Туркни кандай махв этгани ва банди килгани хусусида

Лашкарларининг сони ва мардлиги жихатидан кудратли бўлган Темурбей баталёнларини (фавжларини) тепаликлар ва дараларга якин жойда тартибга солди; уларнинг ортига ўзининг энг катта баталёнини ва якинларини кўйди. Ракибига етарлича каршилиқ кўрсата олишига ишонган Турк (Йилдирим Боязид) лашкарларини тўрт баталёнга бўлди; ганимга якинлашиб унинг лашкарларидан кўркиб кетган туркларнинг биринчи баталёни сардори ўз кўл остидаги барча аскарларини олиб кочишга тушди; Турк буни кўриб уларни ортига кайтармокчи бўлди, бироқ баталён сардори унинг амрига кулок солмади ва кўздан гойиб бўлди.

Шундан сўнг Турк иккинчи баталёнини жангга ташлади, бу кисм жон-жаҳди билан жанг килди, бироқ Темурбейнинг лашкарлари кўрсатган жасорат туфайли туркларнинг жуда кўп аскарлари, хисоб-китобларга караганда, ўн беш мингдан зиёди халок бўлди. Навбат Туркнинг учинчи баталёнига келди. Бу кисмда унинг ўгиллари ҳам жанг килдилар ва аксарияти халок бўлди, колганлари кочмокка тушди. Буни кузатиб турган Турк тўртинчи баталёнини жангга ташлаб, унга шахсан ўзи кўмондонлик килди. Бироқ халокатга учраганини сезгач, кочмокчи бўлди, лекин коча олмади. Зеро, уни Темурбей аскарлари

тўла куршовга олган эди. Шу алфозда у июлнинг йигирма саккизи, жума куни соат йигирма тўртда кўлга олинди. Аник хисоб-китобларга кўра, бу мухорабада иккала томондан кирк минг киши халок бўлди; Темурбейга нисбатан Турк кўпрок курбон берди. Жуда кўп турклар кочиби кутулдилар, хусусан, Туркнинг икки ўгли ярим тунда курол-ярогсиз ва кийим-бошсиз кип-ялангоч кочдилар. Темурбей лашкарларининг катта бир кисмини Туркнинг бош шаҳри Бурсага жўнатди; калъа олингач, тоби кочган Туркнинг хазинасини кўлга киритди; бу хазинани ҳамда кўпсонли хизматкорлар ва кулларни Семеркандга жўнатди. Шундан сўнг у бутун Туркияни ишгол этишга киришди, Темурбейга иттифокдош бўлган айрим ҳокимларга карашли ўлкалар бундан истисно эди. Туркнинг тўнгич ўгли Юнонистонга ўтиб кетди, у хозир ҳам ўша ерда иззат-хурматда; кенжа ўгли Туркияда ва Темурбей унинг изидан кувиб юрибди. Бу нима билан тугагани Худо билади. Тангрининг иродаси Темурбейдан бошқа бирор тирик жонга аён эмас.

XIX. Темурбейнинг салтанати ва шаҳарларидаги тартиб-қоидалар хусусида

У ўз фуқароларига бир канча солик ва тўловлар жорий этган бўлса-да, ажнабий тужжорларга катта эътибор кўрсатади ва уларни, айниқса, фаранглар ва насораларни рағбатлантиради, салтанати ҳудудида уларнинг хавфсизликларини таъминлайди. У кўп масканларда олинадиган жон ва туз солиқларини бекор қилди ва бу солиқлар факат йирик шаҳарларда олинсин, деб фармон берди. У салтанатининг барча ҳудудларида тужжорлар ҳаётига хавф соладиганларга шафқатсиз жазо тайинлади: тужжорларни талаган ўлка аҳли унга (тужжорга) таланган мол қимматини икки баробар қилиб қайтаради ёхуд салтанат хазинасига тужжор йўқотган мол-мулк қимматининг беш баробари миқдорида жарима тўлайди.

Барча аҳоли масканларида унинг масъул кишилари бор ва у адолатга катъий риоя этади ҳамда жинойат қилган ҳар қандай қимсага, қимлигидан катъи назар, шафқат қилмайди: кичик бир жинойати учун каттаю кичик амалдорларга шу захотиёқ жазо тайинлайди; жазо асосан жарима шаклида бўлади: айбдорлар катта миқдорда жарима тўлайдилар. Унинг амалдорлари жуда бой ва тўқ яшайдилар, шу боисдан улардан катта пул ундирилади. Бу пуллар нақ юз ҳачирга юк бўлади ва улар ҳар йили катта байрам учун сарфланади. Барча шаҳарлар ва ўлкалар ҳар йили даромадларининг ўндан бири ёки чорагини салтанат хазинасига топширадилар. Бу иш билан унинг газначилари ва нозирлари шугулланади.

Темурбейнинг ўзи шахсан ҳеч қимга озор бермайди ва у шундай қилган одамларни каттик жазолайди. Зеро, у сафарда юрган пайтида кўплаб адолатсизликлар бўлиб туради. Шаҳарлар ва ўлкаларни унинг ўғиллари, жианлари ва аъёнлари бошқаради. Унинг нақд пулда маош бериш одати йўқ, бироқ у ўз аъёнларига ер-мулк беради ва бошқа тухфалар қилади. У ўз фармонларига барча ерда сўзсиз итоат этилишини истади ва ажнабийлардан кўра кўпроқ ўз фуқароларидан ҳадиксирайди.

XX. Темурбейнинг душманлари бўлмиш айрим кудратли императорлар хусусида

Темурбейнинг асосий ракиблари Шаркдадир. Бу энг аввало Катай(Хитой)нинг буюк императоридир. У камарли насронийлар мазхабидан бўлиб, куч-кудратда Темурбейга тенг ёхуд ундан зиёдрок. Унинг иккинчи ракиби Форс императори (Султон Ахмад Жалоирий) бўлиб, у бундан ўн беш йил илгари Темурбейдан зўрга кочиб кутулган. Хозир Бадаш ва Калдея(Ироки Араб)нинг колган қисмларига ҳукмронлик қилади. Унинг яна бир ракиби Миср султони. Мўғулистонлик Эдигни эса, унинг асосий душманидир. Зикр этилганлардан кейинги учтаси саратсинлар мазхабидан. Темурбейнинг яна бошқа душманлари ҳам бор. Улар ундан кўркадилар ва унинг ўлимини кутадилар. Улар ўзларича башорат қилишиб, Темурбей Кохирада мағлубиятга учрайди ва ҳалок бўлади, деб ўйлашмоқда. Темурбей, аксинча, бунга ишонмайди ва ҳали яна узок умр кўраман, дейди.

XXI. Темурбейнинг ҳузуридаги шох ва шахзодалар хусусида

Энг аввало, Мўғулистон императори у билан бирга. У кўнгли нимани хоҳласа, шуни қилади. Маластан кироли, Коросан кироли, кўп мамлакатлар ва ўлкаларнинг ҳукмдорлари, шахзодалари ҳамда бир қанча кичик ҳукмдорлар унинг ҳузуридалар. Шох Алдин ҳам унинг ёнида, бироқ ундан кочиб юради. Форс императорининг икки ўғли ҳам унинг ёнида(шох Шужўнинг Шибли ва Зайн ал-Обидин исми ўғиллари). Гургония императорининг укаси шох Боқаран (Баҳром) ҳам унинг ҳузурида. Темурбей забт этган барча вилоятлару ўлкалар ҳокимларининг тўнғич ўғиллари ва ўлка ноиблари ҳам у билан бирга; илм-фан, ҳусусан, астрология, медитсина ва нигромания (қорамагия)нинг энг кучли олимлари ҳам унинг ҳузурида: у илмли ва яхши оиладан чиққан инсонларни кўп эъзозлайди. Темурбей улар билан савол-жавоб қилишни хуш кўради. У зикр этилган инсонларнинг барчаси билан яхши муносабатда бўлади ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатади. Узок ўлкалардан келган элчиларга ҳам худди шундай муносабатда бўлади. Шунга қарамай, улар ўзларини эмин-эркин ҳис эта олишмайди: зеро, унинг ёнида бой-бадавлат юришдан кўра, ундан узокроқ туриб, кашшокликда яшашни ихтиёр этувчи шохлар ва шахзодалар ҳам учраб туради. Буюк Турк ҳам унинг ёнида, унга қатта ҳурмат-иззат кўрсатилмоқда.

XXII. Темурбейнинг имон-эътиқоди ва унга қилинган башоратлар хусусида

Темурбей ўз эътиқоди бўйича саратсин бўлиб, ўз динига амал қилмайдиганларни

жазолайди, хам кийнайди. У илгари насронийларни яхши тушунмас ва хуш кўрмасди. Мана энди, Султония архиепископи биродар Жанни ва доминикан мазхаблик биродар Француани кўрганидан — бизнинг эътиқодимизга ишонч хосил килганидан кейин у ўзининг хатосини англаб, каттик таъсирланди. У насронийларга хайрихохлик килади ва эхтиром кўрсатади, хусусан, лотинларга, яъни французларга бирор ёмонлик килмайди; уларга ўз салтанатида эмин-эркин юришлари учун йўл берган. Айниқса, савдогарларга ўз эътиқодларига риоя қилишлари, черковларга бориб ҳамма насронийлар бажарадиган амалларни бажаришлари учун барча шароитларни яратган.

У ўз дини талабларидан келиб чиқиб, кунига беш маротаба худога муножат қилади ва қаерда бўлишидан қатъи назар, саратсинлар учун лозим бўлган барча амалларни бажаради. У тушида тез-тез фаришталарни кўришини ва уларнинг ўзига қилган башоратларини айтиб юради; бу дунёда нимаки иш юз берса, бариси худонинг иродаси билан содир бўлишини айтади. У кунлардан бир куни тушида фариштани кўрганини сўзлаб берди: эмишки, унинг қаршисида ердан осмонгача етган нарвон турганмиш, тепада фаришта пайдо бўлиб, уни ўзи томон қорлармиш: «Ўрнингдан туриб, нарвонга чиқ», — дебди унга фаришта. Темурбей фаришта айтганини қилиб, қиркинчи зинага кўтарилибди. Шунда фаришта унга: «Энди пастга туш», — дебди. Темурбей пастга тушибди. Шундан сўнг у бу тушнинг таъбирини сўрабди. Тушнинг таъбири қуйидагича экан: у бутун ер юзини эгаллаб, қирк йил давомида соғ-омон ҳукмронлик қилар эмиш.

Ўзининг айтишича, у одамларнинг фикрлари ва режаларини олдиндан билиб олар эмиш, буларни унга фаришталар маълум қилар эмиш. У кекса эркак ва кекса аёлларга чуқур иззат-эҳтиром кўрсатади, уларга катта ҳадялар беради, унинг саройида ҳеч ким аёлларга, хусусан, энагаларга қарши бирор сўз айта олмайди. У жуда яхши тарбия кўрган, зеро, ажнабийларнинг ҳар бирига уларнинг мавқеи ва мансабига мос равишда иззат-эҳтиром кўрсатади.

XXIII. Темурбейнинг ёши ва соғлиги хусусида

Унинг ёши олтмиш-олтмиш беш атрофида ва у ўттиз йилдан бери ҳукмдорлик қилиб келмоқда. Ўтган давр мобайнида у шунчалик гаройиб ишларни рўёбга чиқарганки, уларни ёзиб адо этиб бўлмайди. У ўрта бўйли, чехраси мўғулона, испанча соқолига оқ оралаган ва қомаги тик инсон. Бирок унинг ўнг қўли ва ўнг оёғи мажруҳ бўлиб, уларни даволаш мумкин эмас, зотан, томирлари қесилган. У ёшлигида лашкарларини ўзи жангга бошлаб қирарди: мохир чавандоз эди, аммо энди, баъзан, икки отга ўрнатилган ўриндикда сафар қилади ва шундай кўрикланадики, ўзи чақиртирган одамдан бўлак ҳеч ким унга яқинлашишга журъат эта олмайди. Темурбейнинг амри шу эрур.

XXIV. Темурбей ёқтирадиган нарсалар хусусида

Энг аввало, унга куйидаги нарсалар ёкади: бугдойранг, кирмизи ва алвон, ок ва оч-яшил, худди Ренс(Франциядаги шахар)да тайёрланадигандек нафис тўкима матолар, маржон шодалари, биллур тошлар, тилла ва кумуш идишлар, худди Франциядаги каби ишлов берилиб, зумрад тошлар билан безатилган идишлар, тоза Кипр камлоти(пишик жун газламаси), гаройиб балик тишлари, Франциядаги каби курсилар, Франциядагидек кимматбахо гиламлар, хушбўй ва мазали зираворлар, дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган зотли бакуват отлар, катта итлар ва Испаниядаги каби катта хачирлар. Бирок ундаги бу нарсаларнинг санаб саногига етиб бўлмайди.

Француз тилидан Баходир Эрматов таржимаси.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2005 йил 20-сонидан олинди